

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Йосиф Зісельс

РОЗСУДІ МОЇ ПОМИСЛИ

Упорядник Олексій Сінченко

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 323.1+321.7+316.3(=411.16)(477)
3-64

Зісельс Йосиф.

3-64 РОЗСУДИ МОЇ ПОМИСЛИ / Упорядник Олексій Сінченко. — Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. — 464 с.

ISBN 978-966-378-845-6

Подані в книжці тексти означають різні вектори діяльності громадського діяча, члена Української Гельсінської групи, ініціативної групи «Першого грудня», Йосифа Зісельса за останні кілька років. Почавши із саморозуміння, осмислення причетності до дисидентського руху, автор, ґрунтуючись на власних дослідженнях, пропонує модель бачення сучасної України крізь призму базових для європейської системи цінностей координат. Основні теми – громадянське суспільство, ідентичність, толерантність, єврейство доповнені численними виступами та інтерв'ю.

**Висловлюємо подяку
родинам Ольги та Андрія Анісімових,
а також Олени та Олексія Сігових
за сприяння у виданні книги**

На обкладинці використано роботу Льва Філіппова-Шпольського
«Шатро Якова», 1992 р.

УДК 323.1+321.7+316.3(=411.16)(477)

ISBN 978-966-378-845-6

© Й. Зісельс, 2021
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

Псалом 5

1. Тому, хто дарує перемогу на життєвому шляху. Псалом Давида.
2. Слова мої вислухай, Боже. **Розсуди мої помисли.**
3. Почуй голос поклику мого, Царю мій і Боже мій, бо до Тебе у розмислах прагну.
4. Боже, почуй удосвіта мій голос. На світанку думатиму про Тебе й сподіватимуся.
5. Бо Ти – не Бог, що прагне беззаконня. Зло несумісне з Тобою.
6. Не встоять перед очима Твоїми зарозумілі. Звернеш ненависть на всіх, хто чинить насильство.
7. Знищиш брехливих. Осоружні Господеві вбивці та ошуканці.
8. А я, з великої милості Твоєї, увіду до Твого Дому, схилюся перед Храмом Твоїм у трепеті.
9. Боже, веди мене у справедливості Твоїй, хоча вороги мої чекають у засідці. Випрям для мене Твій шлях.
10. Вони повсякчас хитрують, немає довіри до їхніх слів. Могила відкрита – їхня гортань, і лестощі промовляють язиком.
11. Боже, дай їм збагнути, чому вони гинуть. Нехай поляжуть від замислів своїх. І відкинь їх через злочинства їхні, бо повстали вони супроти Тебе.
12. І возрадуються всі, хто на Тебе покладається, вічно щасливі, і даси їм пристановище. Возвеселяться Тобою ті, що люблять ім'я Твоє.
13. Бо Ти благословляєш праведника, Боже, оточуєш його благоволінням, як щитом.

Зміст

I. ДИСИДЕНТСТВО	9
СВОБОДА, ДЕМОКРАТІЯ І ВЛАДА.....	11
СПОВІДЬ ДИСИДЕНТА.....	13
Про каральну психіатрію.....	28
Українська Гельсінська група.....	30
За все треба платити.....	32
УКРАЇНСЬКІ ТА ЄВРЕЙСЬКІ ДИСИДЕНТИ: від спільної боротьби до самореалізації в національних державах.....	35
Вступ.....	35
Трохи сумної історії.....	36
Структура різних політико-ідеологічних напрямів в українському та єврейському рухах.....	41
Початок знайомств та зближення.....	43
Знайомства на свободі.....	44
Моя історія знайомства з українським націонал-демократичним рухом.....	44
Знайомства в ув'язненні та розвитку стосунків.....	47
Чи були прояви антисемітизму на політичних зонах?.....	51
Цікавість до інших культур і спільна творчість.....	53
Спільні акції проти свавілля адміністрації та взаємодопомога серед в'язнів.....	54
Гельсінські групи та участь в їхній роботі українських і єврейських дисидентів.....	59
Участь євреїв у Гельсінських групах (прізвища виділено).....	60
Сьогодення.....	62
Недомовленість.....	63
Висновки.....	68
«КОЖНА ЛЮДИНА МАЄ ПРАВО НА СВОБОДУ ПЕРЕКОНАНЬ І НА ВІЛЬНЕ ЇХНЕ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ. . .».....	70

II. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	73
СТАН СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ ОЧИМА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	75
Вступ.....	75
Визначення соціальної інтеграції	77
Нестабільний стан, але — динамічний процес	77
Модель цивілізаційної ідентичності.....	78
Надії та реальність.....	79
Наслідки роздвоєної ідентичності	80
Перехід від євразійської системи цінностей до європейської — освіта та виховання	81
Приклад Ізраїлю.....	82
Громадська думка населення	83
Проміжні висновки.....	92
Виклики та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні.....	93
Волонтерський рух.....	95
«Про нас і країну». Звернення до Українського народу Ініціативної групи «Першого грудня»	95
Моє враження від волонтерського руху.....	96
Висновки	98
ВИСТУП ЧЛЕНА ІНІЦІАТИВНОЇ ГРУПИ «ПЕРШОГО ГРУДНЯ» в університеті імені Драгоманова	100
УКРАЇНА ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ	109
ЯК ВИКИНУТИ ЛЕНІНА З ГОЛІВ УКРАЇНЦІВ?.....	112
ПРАВОРАДИКАЛИ НА УКРАЇНСЬКИХ ВИБОРАХ.....	119
ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «СВОБОДА»: МІФИ Й РЕАЛЬНІСТЬ	128
III. ІДЕНТИЧНІСТЬ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ	149
ДО ПИТАННЯ ПРО ЦИВІЛІЗАЦІЙНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ.....	151
Типи єврейської ідентичності після розпаду ДАШ	163
Енергетика ідентичності.....	166
Європейські та Євразійські цінності	172
ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ	174
ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЦІННОСТІ	188
ЛЕКЦІЯ ПРО ТОЛЕРАНТНІСТЬ	194

КСЕНОФОБИЯ ТА ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ	214
ВИСТУП НА ІV ЗАСІДАННІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ЗЦІЛЮЮЧИ РАНИ МИНУЛОГО»	231
ІV. ЄВРЕЇ УКРАЇНИ	237
ПАРАДОКСИ І ПРОБЛЕМИ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	239
ЄВРЕЇ УКРАЇНИ: ДЕМОГРАФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ОРГСТРУКТУРА ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ	255
ДЕЯКІ ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН	269
АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНІ	276
ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА В ПЕРІОД КРИЗИ І ВІЙНИ	280
V. ІЗ ВИСТУПІВ	295
«ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ!»	297
ЄДНІСТЬ ТА МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ	302
ЗАЯВА ГОЛОВИ ГЕНРАДИ ЄАЕК, ГОЛОВИ ВААДУ УКРАЇНИ ЙОСИФА ЗІСЕЛЬСА	304
ЧИ Є КОМПРОМІСОМ МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНОСТІ?	305
ЧИ БУТИ МИРУ НА ДОНБАСІ?	307
ВИСТУП НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ СЛУХАННЯХ: «Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні»	309
ВІДЧУТТЯ НЕБЕСНОЇ СОТНІ	313
З ПРИВОДУ НОВИХ ДОСЯГНЕНЬ В ІУДЕЙСЬКО-ХРИСТІАНСЬКОМУ ДІАЛОЗІ: ВИСТУП НА НАУКОВОМУ СЕМІНАРІ В УКУ	315
ПРО РЕФЕРЕНДУМ У НІДЕРЛАНДАХ	318
ПРО ПРИМИРЕННЯ	320
ЩО КРИЄТЬСЯ ЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИМ СКАНДАЛОМ	322
ПРО МЕМОРІАЛЬНИЙ ЦЕНТР ГОЛОКОСТУ «БАБИН ЯР»	325
ВИСТУП ПІД ЧАС КРУГЛОГО СТОЛУ «ДЕРЖАВА І ПРОТЕСТИ» В ІНСТИТУТІ ФІЛОСОФІЇ	329
ЗАЯВА ПРЕЗИДІЇ ВААДУ УКРАЇНИ У ЗВ'ЯЗКУ З ЛИСТОМ КОНГРЕСМЕНІВ США ПРО СИТУАЦІЮ З АНТИСЕМІЗМОМ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ	334
ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ ДОВОКОЛА БАБИНОГО ЯРУ СЬОГОДНІ?	338

КОНСЕРВАТИВНА ТЕНДЕНЦІЯ В СУЧАСНОМУ ЗАХІДНОМУ СВІТІ: ВИСТУП НА 11-МУ КИЇВСЬКОМУ БЕЗПЕКОВОМУ ФОРУМІ	347
НА ШЛЯХУ ДО ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ	352
VI. ІЗ ІНТЕРВ'Ю	357
ІНТЕРВ'Ю ІЗ ГРЕГОРІ ДЕВІДЗОНОМ	357
ІНТЕРВ'Ю З МИХАЙЛОМ НЕМИРОВСЬКИМ	365
ІНТЕРВ'Ю З ВІКТОРОМ ТОПАЛЛЕРОМ (Нью-Йорк)	372
ІНТЕРВ'Ю З ДАНИЛОМ ЯНЕВСЬКИМ	382
ІНТЕРВ'Ю З МИКОЛОЮ КНЯЖИЦЬКИМ	390
РОСІЯ ТА ДЕМОКРАТІЯ НЕСУМІСНІ (Інтерв'юер Юрій Шуліпа)	404
ЄВРОПА ЧИ ЄВРАЗІЯ? ЗАКОН ЧИ АВТОРИТЕТ? (Інтерв'юер Остап Дроздов)	418
ІНТЕРВ'Ю З ЄВГЕНОМ КИСЕЛЬОВИМ	426
ІНТЕРВ'Ю З ОСТАПОМ ДРОЗДОВИМ	447

I ДИСИДЕНТСТВО

СВОБОДА, ДЕМОКРАТІЯ І ВЛАДА

Фрагмент виступу на V Варшавській східноєвропейській конференції.
15–18 липня 2008 року

Основна дилема між владою і свободою — це визначити правильне співвідношення: окреслити, де закінчується влада і де починається свобода. І як встановити таку владу, яка не обмежувала б нічию свободу? І що старша людина, то краще вона розуміє, що такої влади не існує. Це ідеальний образ влади та свободи. А оскільки ці терміни універсальні, всім здається, що вони дуже прості й зрозумілі. Однак коли починаєш жити за цими категоріями, коли намагаєшся в них розібратися, то виявляється, що це дуже складно, бо твоє уявлення про свободу дуже часто не збігається з уявленням про свободу інших людей. Коли домагаєшся для всіх тієї свободи, яку хочеш для себе, особливо не цікавишся, чи потрібна їм саме така свобода. Поняття свободи в кожній людині з віком змінюється залежно від освіти, соціального статусу. Про це треба багато думати та говорити.

Історію розвитку поняття індивідуальної свободи можна тлумачити ще як рух людства від формули «роблю все, що хочу» до «не роблю того, що не збігається з моїми переконаннями».

Коли ми досягаємо певного рівня свободи — чи індивідуальної, чи групової, тобто свободи своєї держави, ми тоді відразу забуваємо, що мріяли про це, і нам тепер потрібні нові й нові рівні свободи. Починаємо говорити про такі речі, якими ми раніше навіть не цікавилися, бо не мали навіть елементарних свобод. Не цінуємо те, що отримали без зусиль. Той розпад імперської радянської системи і комунізму, проголошення самостійності наших держав відбулися досить безболісно і легко. Гадаю, що ми, на жаль, не цінуємо цієї незалежності і свободи, бо я не бачу, як правило, серед людей, які мене оточують, готовності пожертвувати чим-небудь для захисту незалежності та свободи.

Твоя свобода і незалежність закінчується там, де починається свобода і незалежність іншої людини. І ти не можеш її (свою свободу) реалізовувати за їхній рахунок. Ти повинен постійно враховувати думку про це інших, постійно обмінюватися з ними думками та ідеями.

Я давно перестав сподіватися, що влада може бути моральною, що влада може керуватися моральністю, закладеною в Корані, в Торі,

в Євангелії. Єдиний спосіб стримати владу від її безмежного поширення, від захоплення нових громадянських свобод — дати їй протизвагу у вигляді громадянського суспільства та незалежної судової системи. Це діє за таким принципом, що влада обмежується тільки тоді, коли бачить, що їй протистоїть сильний суперник. І це дуже важливо, бо, на мій погляд, в західному світі початок демократії настав тоді, коли було встановлено рівновагу між авторитарною владою короля і владою Церкви, зокрема католицької. Коли немає рівноваги, коли людина не має вибору, то вона не розуміє, як це можливо, з чого починається свобода і демократія. На щастя, в Україні, на мою думку, створилася тепер вже рівновага еліт. Тож є надія, що наша країна буде самостійною і демократичною.

Незалежність країни ще не означає свободи для всіх і кожного. Незалежність — це тільки перший крок, але не достатня умова для того, щоб люди жили, як правильно сказав Євген Сверстюк, достойним життям. Для достойного життя потрібні нові свободи: економічні, соціальні, політичні. І, звичайно, передусім необхідна незалежність країни, бо в країні підневільній не можуть розвиватися жодні демократичні інститути, не можуть бути досягнуті жодні свободи. Ми багато сперечалися про це, коли сиділи у в'язницях з нашими друзями, разом з якими боролися проти радянського режиму. Дехто з них вважав, що цих видів свободи вистачить, щоб держава стала незалежною. Але ми бачимо, що це, на жаль, не так. Бо якщо ти готовий заради незалежності своєї країни приносити в жертву свою особисту свободу, але в твоїй країні після набуття незалежності немає демократичних тенденцій, то за що ти боровся?

Про це можна багато говорити, але важливо те, що наші мрії, хоч частково, збулися. Ніхто з нас у 1970-ті не думав (а говорили ми про це тільки жартома), що доживемо до того часу, коли наші країни стануть незалежними і запанує в них демократія. Однак це сталося. Це означає, що жодну країну не можна викреслювати зі списку кандидатів на свободу. Кожна з них рано чи пізно може стати незалежною. Тому я вважаю, що треба підтримувати прагнення кожної країни, хоч якою безнадійною з погляду цивілізованої Європи вона б здавалася. Усі ми стоїмо на порозі Європи, усі ми саме такі, якими є — ні кращі, ні гірші від інших. Повірте, що українцям ця свобода, ця незалежність, ця гідність потрібні не менше, ніж європейцям.

СПОВІДЬ ДИСИДЕНТА

Семинар Карла Штівельмана. Кфар Саба, Ізраїль, грудень 2006 року

Не вперше в житті я намагаюсь зрозуміти ті рушійні мотиви, ті моменти дитинства, котрі призвели до такого мого стану, до такого життя, яке близькі мені люди вважають досить складним. І йдеться не лише про втрати. Я прагну зрозуміти — що все-таки стало причиною життєвого вибору.

На своєму першому суді, виголошуючи останнє слово, я спробував — наскільки це було можливо в залі суду, оскільки там була не камерна атмосфера, а було багато сторонніх, яких нагнали туди свідомо для створення «атмосфери», — я спробував попросити пробачення у своїх близьких за те, що моя діяльність завдала їм стільки прикрощів.

І я думаю, що це почуття провини, навіть цілий комплекс вини, — рефрен, що пронизує усе моє життя і значно змінює його. Тобто якби не було цього комплексу вини, гадаю, що моє життя склалося по-іншому.

Комплекс вини — це також складова характеру, яку не можна відокремлювати від інших його частин, а треба сприймати цілісно.

Я намагався сформулювати певні тези, запозичені з відомих мені художніх образів чи висловів, добрати епіграф до того, що є моїм життям, до тієї його частини, яку мені вдалося прожити за ці роки. І оскільки замолоду я дуже цікавився фантастикою і одними з улюблених авторів були брати Стругацькі, не випадково саме в них знайшов вислів якогось японського автора: «Сказали мені, що шлях цей веде до океану смерті, і на півдорозі я повернув назад. Відтоді я все блукаю манівцями».

Мабуть, у кінці три крапки...

Я не зараховую себе до апологетів Фрейда й інших прихильників школи психоаналізу, хоча свого часу віддав данину цьому напрямку, але думаю, що значна частка правди в тому, що багато рис характеру і вчинків людини визначають її дитинство, батьки та виховання. Я кажу це не для того, щоб перекласти на когось відповідальність за те, що я такий. Йдеться про певну детермінованість, заданість. Одна з тих простих речей, які я зрозумів у житті: твій характер — твоя доля.

Це твердження не належить особисто мені, я також його пам'ятаю з якихось джерел. І характер, і доля — це дещо задане, і коли це усвідомлюєш упродовж багатьох років, то намагаєшся, щоб твої характер і доля спричиняли найменші втрати й завдавали щонайменшого смутку тим людям, із ким звело життя.

Я зі звичайної бессарабської сім'ї, що належала до середнього класу, якщо можна сьгоднішніми словами описати той прошарок суспільства, що перед війною проживало на території Бессарабії. Батько родом із Кишинева, а мати — із Каушан, бессарабської провінції.

Мама походила з дуже великої зведеної родини — Натанзонів: мій дідусь зі своїми дітьми лишився удівцем, моя бабуся також лишилась удовою з двома дітьми, тож вони поєднали свої долі — як наслідок, у них стало семеро дітей, а потім народилося ще двоє. Ці двоє — це був мій дядько Іхл та моя мама Клара.

Через те, що мама була наймолодшою, до того ж на двадцять років меншою за декого з братів та сестер, і померла молодою, то вся родина любов, спрямована на неї, дісталась її дітям — мені й братові Семену. Це було море любові, турботи, спроб допомогти мені організувати моє життя — так, як вони це розуміли. І я не бачу в тому нічого поганого, хоча, звісно, у 1960-і й 70-і, коли ми з друзями формувались, уже не були важливі цінності, сформовані у 1940–50-і.

Під час війни мої батьки, ще не знаючи один про одного, були евакуйовані до Узбекистану. У кожного з них були сім'ї, але в катаклізмі, що має назву Голокост, вони втратили своїх рідних. Зустрівшись в Узбекистані, вони поєднали свої долі. А наприкінці 1946 р. народився я.

У довоєнній Румунії мій батько займався комерцією, але за радянської влади, попри те, що він був людина заповзята, не міг себе зреалізувати, тому намагався емігрувати. На західному кордоні в 1946 р. були «вікна», зокрема офіційні — для переїзду до Румунії, Польщі, інших країн. Була репатріація колишніх громадян Румунії, Польщі та інших країн. Звідти євреї, народжені на цих територіях, могли переїхати далі — до США, Аргентини, Ізраїлю. І мій батько, як розповідали родичі, спробував так само вчинити, але поки дістався через Москву до Чернівців із малям на руках (я мав близько року), ці «вікна» вже позачинялись. І навіть ті нелегальні «вікна», які існували набагато довше, ніж офіційні, — майже до 1947 р., і ті були вже зачинені, КДБ їх уже перекрило. Я погано це пам'ятаю, оскільки ніколи не мав змоги нормально

з батьком поговорити. Він дуже рано помер: хворів близько десяти років і був не в тому стані, щоб вести довірливі бесіди зі своїми дітьми.

Я досі шкодую, що не мав змоги пройти те, що зазвичай проходять сини зі своїми батьками: цикл бесід, які поступово прояснюють їхнє життя, свідчать про походження й розвиток роду... Це важливо, щоб почуватися не випадковим у цьому світі.

Через те, що рано залишилися без батьків, ми з братом Семеном цікавилися своїм походженням. Стосовно батька це було складніше з'ясувати, щодо мами — простіше, бо мали багато двоюрідних братів і сестер, рідних дядьків і тіток, які могли багато розповісти.

Багато нового розповіла про маму двоюрідна сестра, коли я гостив у неї в Німеччині. Цілковито якісь героїчні вчинки: у 1945 р. в Узбекистані арештували її єдиного рідного брата. І вона якимось чином пробилася до Москви... Під час війни із Узбекистану доїхати до Москви — подія немислима. Але я думаю, що вже тоді вона була добре знайома з моїм батьком, і їй це вдалося завдяки якимось його можливостям та зв'язкам. У Москві вона втрапила на прийом до Лаврентія Берії. Позаяк її арештований брат Їхіл отримав смертний вирок, вона якось вимолила, щоб розстріл замінили на десять років.

Те, про що я довідався від двоюрідної сестри, мене сильно вразило. Адже важко було передбачити, що провінційна бессарабська дівчина здатна на такі героїчні вчинки.

Найголовніше — я про це раніше не знав. І донька Їхіла не знала. Це свідчить про закритість багатьох страшних подій того часу, коли батьки навіть дітям не все розповідали про власні долі. Жахлива ознака тоталітарного ладу, у якому ми починали жити, у якому наші батьки прожили більшу частину свого життя, і, як наслідок — цілковита відсутність передачі досвіду також вплинула на моє формування.

Після невдалих спроб емігрувати мій батько залишився жити у Чернівцях. Чернівці — це абсолютно особливе місто. Щоправда, жителі будь-якого міста вважають, мабуть, своє місто особливим, але це не лише суб'єктивне відчуття, це ще й певна об'єктивна даність. Тому що це місто, опинившись на межі різних імперій, увібрало в себе те, що ми сьогодні називаємо плюралізмом, і те, що ми сьогодні називаємо толерантністю — і в ньому все зазначене було природним тлом існування. Українці, поляки, євреї, угорці, румуни й інші — жили в одному місті, і, як нам тоді розповідали наші старші товариші, головні

міжнаціональні конфлікти того довоєнного часу полягали в сутичках уболівальників різних національних футбольних команд, які перед війною зустрічалися на місцевому стадіоні.

Я, звісно, не хочу й не можу змальовувати (тим більше, це не мое завдання, а старшого покоління) об'єктивну картину того часу, але мені здається, в ньому було дуже багато позитивного, що вдається зараз дуже повільно відновлювати, докладаючи неабияких зусиль. І я не думаю, що є можливість абсолютного відновлення — це взагалі неможливо. Однак у нашій сьогоднішній діяльності, і моїй зокрема, є намагання відновити передвоєнну атмосферу нашого міста. При цьому відновити не лише у Чернівцях, але й поширити її на якомога ширшу територію, бо мені вона видається взірцем справжнього, а не штучного, співіснування різних етносів і конфесій, що його нам намагалися прищепити в радянський час у вигляді т.зв. інтернаціоналізму.

Моя мама померла 1953 р. Мені було шість, братові — півтора. Ми залишилися з батьком, який через свою активність багато часу проводив у відрядженнях. Ми жили з нянею — і це також дуже важливий чинник впливу на формування і мене, і брата. Наприклад, ідеться про те, що, народившись у бессарабській єврейській сім'ї, живучи в такому місті, як Чернівці, ми не володіємо мовою їдиш. Хоча навколо, звісно, і всі сусіди, й родичі її знали. Але в нашій сім'ї її не було на вустах. Я багато що розумію, можливо, і брат також, але на їдиші я не розмовляю. Няня була не єврейка, а румунка, і я в дитинстві говорив румунською. Потім мова забулась — зникла потреба нею спілкуватися.

До школи у перший клас мене вела няня, це було 1 вересня 1953 р. Я добре пам'ятаю, як ми йдемо з нею, оскільки батько був у черговому відрядженні, і я несу в хустинці коробку олівців. Це все, що я мав до школи — коробка кольорових олівців.

Хто навчався у той час, пам'ятає, що були окремо жіночі й чоловічі школи — існувала така градація... Пам'ятаю, що була сусідня Шоста жіноча школа, і на перервах ми перегукувалися із дівчатками через тин, всіяко їх ображаючи. Але 1954 р. об'єднали чоловічі й жіночі школи. І в мене після цього навіть народився такий жарт: коли мене питають, чи нудно мені жити, я відповідаю, що останнього разу нудгував у першому класі — тому що у другому нас об'єднали з жіночими школами і вже нудно не було. Досі не нудгую...

Намагаюся зрозуміти деякі фрагменти тодішнього мого життя,

котрі вказують на його провідну лінію. Намагаюся зрозуміти, що характеризувало шкільні роки? Ось, наприклад, вибірковість інтересів. У мене були досить чітко розмежовані мої шкільні інтереси. Я приділяв увагу точним наукам, мав певні здібності до фізики й математики, і рішуче відкидав усе інше, не важливе для мене на той час — літературу, історію... Усі аспекти гуманітарної сфери в початковій і неповній середній школі були мені чужими. Я штучно видаляв їх, вони були мені нецікаві, і вчив лише ті предмети, що цікавили мене.

Пізніше з'явився інтерес і до гуманітарної сфери — це стосується старших класів та університету. Навіть більше: зараз я вважаю себе більше гуманітарієм, ніж фізиком чи технарем, і це також цікава метаморфоза. Тому що певна схильність і до одного й до іншого є, мабуть, у кожного — а є ще заданість, програма, яка вмикається і стає домінуючою. Незалежно від рефлексії, що вважати правильним — бути фізиком чи ліриком. Це поширена парадигма нашого часу: ти стаєш тим, ким маєш бути з огляду на твої гени і твоє виховання. Я в цьому глибоко переконаний.

Ми жили в єврейському оточенні, половина населення Чернівців — євреї. У нас взагалі не було вибору — ким себе вважати. Приміром, у старших класах зі мною навчались 24 євреї із 28 осіб. Однак єврейський менталітет не був визначальним для інтелігенції, хоча його вплив відчувався серед іншого населення Чернівців. Єврейська інтелігенція не входила до кола спілкування нашої родини. І ні література, ні музична єврейська творчість, за винятком якихось фольклорних елементів, не побутували в тому колі, в якому я жив, у дитинстві й юності.

Однак це було єврейське життя. Воно було єврейським за багатьма ознаками, але коли все довкруг єврейське, то не можна виокремити якийсь домінуючий елемент, який би вказував, що це життя саме єврейське. Це було якесь відчуття ідентичності, коли просто немає іншої реальності. Є лише ця. Пізніше ти можеш нанизати на цей основний стрижень твоєї ідентичності різні культурні елементи: виховання, освіту. Але він все ж є визначальним. Багато в чому — визначальним.

Перше зацікавлення літературою, окрім інтересу до подорожей і пригод, властивого всім хлопчикам того часу, як я вже згадував, пов'язане з фантастикою, оскільки вона перебуває на межі між «фізиками і ліриками». Велике зацікавлення фантастикою у старших класах й університеті поступово трансформувалось у захоплення поезією та обра-

зотворчим мистецтвом... Те коло, до якого я втрапив у 1960-і й на початку 1970-х завдяки друзям, справило значний вплив на мене. Це було інтелігентне єврейське середовище, якому були притаманні елементи німецької культури (оскільки Чернівці до Першої світової війни — це було австрійське місто, і носіями залишків німецької культури в ньому виступали саме місцеві євреї).

Цікава також схильність до компромісу. Хоча багато хто вважає мене чомусь людиною безкомпромісною, насправді компроміс для мене — дуже важлива риса. Я навіть можу навести приклад зі шкільних років, як я дійшов компромісу зі своєю вчителькою російської літератури, яка, звісно, мене не дуже любила — бо я цілковито ігнорував у ті роки літературу. Відомо, що компроміс — це коли обидві сторони незадоволені. Тож ми з нею знайшли компроміс, завдяки якому я навіть мав досить непогані оцінки. Він полягав у тому, що всі твори — окрім творів на задану тему були ще й твори на вільну тему — я завжди вибирав твори на вільну тему і писав про досягнення науково-технічної революції, бо на цій темі розумівся найкраще. Учителька змирилась із тим (хоча й була незадоволена), що пишу не про «образ Тетяни» чи ще якийсь «образ» із російської літератури, а про синхрофазотрони, досягнення у космосі — що, звісно, хвилювало її набагато менше. Та виходило так, що певним чином це влаштувало і її, і мене. На жаль, не до всіх предметів я міг підібрати таке компромісне рішення.

Дуже рано я почав працювати: у п'ятнадцять років. Тато, як людина практична, ще коли я був у дев'ятому класі, вмовив мене і влаштував учнем кіномеханіка. Тож після уроків (я закінчував все-таки денну школу, а не вечірню, як багато хто з моїх однолітків) увечері я працював кіномеханіком. І це також, ймовірно, мало на мене вплив: коли ти рано потрапляєш у доросле середовище робітничих стосунків — і формальних, і неформальних.

Наша родина не мала статків: батько одружився втретє у 1956 р., він хворів, а його дружина працювала дуже тяжко на «Швидкій допомозі» лікаркою і також не могла приділити нам багато уваги, крім найважливішого: нагодувати, одягнути, виховати... У 1957 р. народилась ще й наша сестра Жанна. І ось ця маленька жінка, наша друга матір — Ліза Епельбаум, яку ми, безумовно, можемо вважати матір'ю, підняла всіх нас трьох і дала нам освіту.

Завдяки кишинівським родичам мені вдалося вступити до універ-

ситету в Кишиневі. Вступив просто, оскільки добре закінчив школу і гарно знав фізику й математику, але жити в іншому місті міг лише завдяки родичам. І я, звісно, дуже їм вдячний за те, що мені випало розпочати набагато важливіший етап своєї студентської юності в нормальній студентській атмосфері, і на денному відділенні — а не заочному.

Кишинівський період тривав недовго, але Кишинів я вважаю своїм другим рідним містом, тим більше, що родом із нього мій батько. Кишинів став певною точкою відліку, початком тих конфліктів, які згодом стануть постійним рефреном мого життя.

На першій екзаменаційній сесії було три фахові предмети: фізика, математичний аналіз й нарисна геометрія, які досить легко я склав на відмінно, та був ще й четвертий іспит — історія КППС. І тут проявилась цікава особливість, яку раніше в собі не помічав і зауважив лише під час сесії.

Було три чи чотири дні до «історії партії». У нас була група друзів і ми готувались до іспиту разом. Усі читали по черзі і щось запам'ятовували — ці безкінечні пленуми, з'їзди, матеріали, дати, імена... Мені ж ця наука не йшла до голови. Я прийшов на іспит у повній паніці, бо нічого не знав і не пам'ятав із того, що всі навколо знали чудово.

У нас була дуже «правильна» викладачка історії партії, по-партійному правильна. Це був 1965 р.: початок кінця хрущовської відлиги і прихід Брежнєва, як наслідок, ідеологічне посилення... Хоча й за Хрущова не так усе було ліберально. Я витягнув білет, і зовсім нічого не міг відповісти. Вона мене на початку намагалась витягти, якось допомогти... Врешті, вліпила трійку. Мої ж друзі посклали на п'ятірки — це була ударна група, 5–6 єврейських хлопців, які дуже гарно вчились. Я також був серед них, але тепер почав відставати від них — і не лише в успішності, але, згодом, і в житті, мабуть, теж, бо та оцінка переслідувала мене до кінця навчання в університеті: усі інші предмети були на «відмінно», окрім історії партії, а потім ще й історичного матеріалізму (із діалектичним було простіше)...

Я думаю, можна спробувати знайти пояснення. Усі знають, що єврейські діти зазвичай вперті. Але коли в нормальній родині розвивається ця впертість, вона обмежується, оскільки постійно впливають фактори: батьки пояснюють, де можна бути впертим, а де ні. Намагаються якось «обрамити» цю впертість, «окультурити» її. А коли нормальної сім'ї немає, немає цих обмежувальних факторів, то впертість

розвивається за своїми законами й перетворюється у визначальну рису характеру. Власне, я думаю, таке зі мною і відбулось.

Адже що таке ментальність? Це набір реакцій на виклики навколишнього середовища. Але що робить людина, коли вона отримує такий удар, коли не може на чомусь зосередитись? Природно, вона має на цьому «так» зосередитись і компенсувати, скажімо, відсутність інтересу посидючістю. Але для цього мають бути виховані саме такі якості: як потрібно долати такі перешкоди на шляху, які характеризують це суспільство й можуть дуже сильно вплинути на долю людини. Але саме цього не було в моєму вихованні через те, що фактично не було батьків. І це дуже суттєвий фактор, що, натрапляючи на таку перешкоду, наприклад, відверту ідеологічну брехню, якимось тебе на початку зупиняє, а потім ти йдеш напролом чи робиш ще щось, не власитиве «нормальним» людям.

Я думаю, що це відсутність інстинкту самозбереження або, ймовірно, ослаблення цього інстинкту, який не «окультурений», не розвинутий так, як це робиться зазвичай у єврейських родинах: що можна робити, а що не можна; що можна говорити, а що не можна; що можна говорити в сім'ї, а що поза її межами... Це дуже важливий фактор, який впливає, зокрема, на єврейське виховання, коли люди загалом досить нормально проживають своє життя і мають різні його фази — паралельні: одну суспільну, іншу сімейну, які значною мірою відрізняються одна від іншої.

Але знову ж таки: коли це не складається, не культивується, то людина сама шукає вихід із ситуації. Є правда, яку вона відчуває і знає, а є ідеологічна брехня, якою її годують у школі, починаючи з дитячого садочка... Є моя фотографія з дитячого садочка: світлина групи, там Сталін — великий його портрет. І я там десь у куточку сиджу у групі дітей: два Йосифа — дві епохи.

Оцей ослаблений інстинкт самозбереження, «неокультуреність» призводять до того, що людина не відчуває небезпеки там, де нормальна людина має її відчувати.

Наведу один із прикладів із університетського життя. Наприкінці першого курсу я мотався між Кишиневом і Чернівцями, ховаючи батька і здаючи сесію. Позаяк мама Ліза лишилась одна з двома дітьми, ми вирішили, що я повинен переїхати до Чернівців, хоча рівень університету тут був значно нижчий за якістю освіти, ніж Кишинівського.